

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Πέρασαν κιόλας δώδεκα χρόνια! Ήταν το 1999, πενήντα χρόνια από το τέλος του εμφυλίου πολέμου, όταν μια μικρή «παρέα» μελετητών της δεκαετίας του '40 αποφασίσαμε να ιδρύσουμε αυτό που στη συνέχεια ονομάστηκε *Δίκτυο για τη Μελέτη των Εμφυλίων Πολέμων* και, είτε μας αρέσει να το λέμε είτε όχι, προκάλεσε με την ερευνητική ατζέντα, τα συνέδρια και τη γενικότερη παρουσία του μια αναστάτωση στα μέχρι τότε μάλλον ήρεμα νερά της κοινότητας των ιστορικών που ειδικεύονταν στην περίοδο.

Για την ιστορία, η αρχική αυτή παρέα ήταν ο πολιτικός επιστήμονας Στάθης Καλύβας, τότε επίκουρος καθηγητής στο Πανεπιστήμιο της Νέας Υόρκης (NYU), ο ιστορικός Γιώργος Αντωνίου, τότε υποψήφιος διδάκτορας στο Ευρωπαϊκό Πανεπιστημιακό Ινστιτούτο της Φλωρεντίας (EUI) και εγώ, που μόλις μερικούς μήνες νωρίτερα είχα εκλεγεί λέκτορας πολιτικής επιστήμης στο Πανεπιστήμιο Μακεδονίας. Τον Στάθη τον γνώρισα το 1997. Μας είχε φέρει σε επαφή ο Ηλίας Νικολακόπουλος, ο οποίος γνώριζε τους ερευνητικούς προσανατολισμούς μας εκείνη την περίοδο. Παρά τις μετέπειτα διαφορετικές οπτικές και δημόσιες αντιπαράθεσεις μας (με τον Η. Νικολακόπουλο εννοώ) κάτι μου λέει μέσα μου πως δεν το έχει μετανιώσει. Η επαφή μας εξελίχθηκε ταχύτατα σε φιλία και στενή συνεργασία. Από τον Στάθη γνώρισα τον Γιώργο Αντωνίου. Δεν θυμάμαι πια ακριβώς πότε και πού. Θυμάμαι καλά, όμως, πως για να οργανώσουμε την πρώτη συνάντηση του *Δικτύου* στη Θεσσαλονίκη ψάχναμε με τον Γιώργο τις ταχυδρομικές διευθύνσεις ανθρώπων που μελετούσαν την περίοδο και στη συνέχεια τους ταχυδρομούσαμε μια προσωπική πρόσκληση. Μας είχε πάρει μέρες εκείνη η δουλειά, γιατί δεν ήταν διόλου εύκολο να βρεις όλο εκείνο τον κόσμο. Όλο αυτό μοιάζει με προ-ϊστορία της επιστήμης σήμερα, αλλά έτσι έγινε τότε. Στη συνέχεια προστέθηκε η Έφη Βουτυρά κοινωνική ανθρωπολόγος αναπληρώτρια καθηγήτρια στο ίδιο πανεπιστήμιο με μένα. Το κέντρο των πρώτων συζητήσεων μας υπήρξε η Θεσσαλονίκη. Η Θεσσαλονίκη, εξάλλου, παρέμεινε για το *Δίκτυο* κάτι σαν την άτυπη του έδρα, έστω και αν λίγα συνέδρια και επίσημες συναντήσεις του πραγματοποιήθηκαν στην πόλη.

Ο νονός της συλλογικής αυτής προσπάθειας είμαι εγώ. Έδωσα το όνομα βιαστικά ένα πρωινό του 2000, όταν μου το ζήτησαν από το ΕΛΙΑ, προκειμένου να χρηματοδοτήσουν το δεύτερο συνέδριο μας στο Τσοτύλι. Αυτή η πρώτη χρηματοδότηση υπήρξε, εκτός από ζωογόνο, και η πρώτη επίσημη αναγνώριση του νέου

επιστημονικού φορέα. Κρίνοντας από το γεγονός πως η φήμη του *Δικτύου*, όπως συνοπτικά το αποκαλούμε, διαδόθηκε με μεγάλη ταχύτητα και κατάφερε να σηματοδοτήσει μια ολόκληρη επιστημονική προσπάθεια, ένα ρεύμα κατά μερικούς άλλους, πρέπει να παραδεχτώ χωρίς κανένα ίχνος μετριοφροσύνης πως τελικά δεν ήταν και τόσο κακή η ιδέα μου.

Μια σειρά από διαπιστώσεις και ανάγκες μας ώθησαν στη δημιουργία του *Δικτύου*. Καταρχήν, ο εμφύλιος σταδιακά καταλάμβανε μεγαλύτερο χώρο στα ενδιαφέροντα των ερευνητών. Στο «επετειακό» 1999 τρία συνέδρια, το πρώτο στο Λονδίνο, το δεύτερο στο Καρπενήσι και τέλος το τρίτο, και μάλλον σημαντικότερο, στην Αθήνα, αφιέρωσαν τις εργασίες τους στον εμφύλιο πόλεμο¹. Αρκετές από τις εργασίες προχωρούσαν αρκετά πέρα από τα συνηθισμένα. Η Αντίσταση ξαναπλεκόταν με τον Εμφύλιο, το έθνος με τις μειονότητες, το τοπικό με το εθνικό και το διεθνές, ο δοσιλογισμός με την εσωτερική πολιτική και τις εμφύλιες συγκρούσεις. Η έρευνα για την περίοδο της δεκαετίας του '40 υποσχόταν πολλά.

Επιπλέον, ήταν εμφανής, τουλάχιστον σε εμάς τους νεότερους, η «δημογραφική» έκρηξη που είχε προκληθεί. Εντυπωσιακός αριθμός νέων ιστορικών, μεταπτυχιακών φοιτητών και υποψηφίων διδασκτόρων ως επί το πλείστον, «συνωστίζονταν» στους πρόσφατα ανοιγμένους φακέλους των Αρχείων Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας (ΑΣΚΙ), των Γενικών Αρχείων του Κράτους (ΓΑΚ), των δικαστηρίων, του Ιστορικού Αρχείου του Υπουργείου Εξωτερικών και άλλων οργανωμένων αρχείων αναζητώντας νέα στοιχεία για τα υπό μελέτη γεγονότα.

Η κατάσταση αυτή, αν και ελπιδοφόρα, παρουσίαζε μια σειρά από προβλήματα. Οι «παλιοί» καθηγητές βρίσκονταν κοντύτερα στο πρότυπο του μοναχικού ερευνητή. Εργάζονταν πάνω σε ένα ερευνητικό πλάνο διαμορφωμένο αποκλειστικά από αυτούς, με πολύ μικρή συμβολή της υπόλοιπης κοινότητας. Η αξία του έργου ήταν αποκλειστικά συνδεδεμένη με την προσωπική αξία, την υποδομή, το μεράκι, το πείσμα, τη φαντασία και τις όποιες προσωπικές οικονομικές δυνατότητες του ίδιου του ιστορικού. Έτσι γινόταν για πολλές δεκαετίες στην επιστημονική ιστορική κοινότητα, έτσι μάθαιναν και οι νεότερες γενιές πως θα έπρεπε να γίνεται. Θυμάμαι, πριν από χρόνια, μια υποψήφια διδάκτορα να μου εξομολογείται πως είδε στο όνειρο της πως ανακάλυψε ένα μπουβόλο με ένα άγνωστο ως τότε αρχείο. Δεν ήταν τυχαίο. Ο ιστορικός στη συνείδηση πολλών φαίνεται πως ήταν κοντύτερα στην εικόνα ενός Ιντιάνα Τζόουνς παρά σε μια συλλογική προσπάθεια ανάλογη με αυτή που βλέπουμε στους συναδέλφους μας από τις θετικές επιστήμες.

¹ Κλεομένης Κουτσούκης – Ιωάννης Σακκάς, *Πτυχές του εμφυλίου πολέμου 1946-1949*, Αθήνα, Φιλίστωρ, 2000. Ηλίας Νικολακόπουλος, Άλκης Ρήγος & Γρηγόρης Ψαλλίδας (επιμ.), *Ο εμφύλιος πόλεμος. Από τη Βάρκιζα στο Γράμμο, Φεβρουάριος 1945-Αύγουστος 1949*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2002, Carabott Philip – Thanasis Sfikas (επιμ.), *The Greek Civil War. Essays on a Conflict of Exceptionalism and Silences*, London, Ashgate, 2003.

Η παράδοση αυτή δημιουργούσε την εξής συνθήκη: κάθε καθηγητής είχε έναν αριθμό υποψήφιων διδασκάλων που επέβλεπε, αλλά αυτοί δεν είχαν συνολική εικόνα της γενικότερης έρευνας. Ο καθένας τους γνώριζε μόνο τον καθηγητή του και το πολύ πολύ και έναν δυο ακόμη συναδέλφους-φίλους του. Αγνοούσε τα ευρήματα και τα πορίσματα άλλων εν προόδω αδημοσίεωτων εργασιών. Σπανίως, επίσης δημοσιοποιούσε τα δικά του (σε συνέδρια ή άλλα φόρουμ), άλλοτε από προσωπική αναστολή και έλλειψη ενθάρρυνσης από τον επιβλέποντα, συχνά επίσης από φόβο μήπως του «κλέψουν» οι άλλοι τα πορίσματα που δεν ήταν τα τελικά και δημοσίως πιστοποιημένα, όπως αυτό προέκυπτε από την υποστήριξη της διατριβής! Τότε ανακάλυψα πως οι ιστορικοί μετατρέπονταν με τα χρόνια άθελα τους σε βαθιά καχύποπτους ανθρώπους. Η επίπτωση στον κόπο και στην ποιότητα των εργασιών ανεκτίμητη. Πόσες φορές κάποιος νέος επιστήμονας αναζητούσε για καιρό ένα έγγραφο αγνοώντας πως ίσως λίγα τετράγωνα παρακάτω είχε ήδη εντοπιστεί από έναν άλλο συνάδελφο του;

Παρά τις κάποιες αξιόλογες προσπάθειες που άρχισαν τότε στη δεκαετία του '90 με στόχο να συνενρευθούν σε σεμινάρια νέοι επιστήμονες ή να οργανωθεί με περισσότερο συλλογικό τρόπο η έρευνα (έχω για παράδειγμα στο μυαλό μου τη σημαντική λειτουργία της ομάδας προφορικής ιστορίας που οργάνωσε το ΕΚΚΕ και η οποία έφερε σε επαφή και κοινή δράση αρκετούς νέους επιστήμονες), τα αποτελέσματα, τουλάχιστον σε ό,τι είχε να κάνει με τη μελέτη της Κατοχής και του Εμφυλίου δεν ήταν σπουδαία.

Όλα αυτά είχαν ένα ακόμη ελάττωμα. Ήταν εντονότατα «εθνοκεντρικά». Η επαφή των εν Ελλάδι διαμενόντων νέων ερευνητών με αυτούς στο εξωτερικό ήταν ασθενική και ο διάλογος υποτυπώδης. Αυτό είχε την εξής συνέπεια: Να παρουσιάζονται τα γεγονότα και οι καταστάσεις της δεκαετίας του '40 εντελώς ξεκομμένα από ένα ευρύτερο θεωρητικό πλαίσιο και μακριά από κάθε συγκριτική οπτική.

Η «δημογραφική έκρηξη» στην οποία αναφέρθηκα προηγουμένως είχε ένα ακόμη χαρακτηριστικό που στην αρχή πέρασε απαρατήρητο ή αντιμετωπίστηκε με επιφυλάξεις από ένα τμήμα της παραδοσιακής ιστορικής κοινότητας. Πολλοί από τους νέους ερευνητές δεν ήταν ιστορικοί. Προέρχονταν από άλλες κοινωνικές επιστήμες: κοινωνιολογία, κοινωνική ανθρωπολογία, κοινωνική ψυχολογία, πολιτική επιστήμη. Αυτή η διεπιστημονικότητα αναμφίβολα αναζωογόνησε το πεδίο, καθώς εμπλούτισε τη βιβλιογραφία με έναν πολύ ιδιαίτερο τρόπο. Παρουσίασε όμως αρκετά προβλήματα, ιδιαίτερα στην πρώτη φάση. Λόγω της «απομόνωσης» αρκετά συχνά δημιουργήθηκαν μεθοδολογικές και εννοιολογικές παρεξηγήσεις. Εννοιολογικές κατηγορίες χρησιμοποιήθηκαν με πρόχειρο ή επιπόλαιο τρόπο, ενώ τα εργαλεία της μιας επιστήμης δύσκολα γίνονταν αντιληπτά από μίαν άλλη. Από τις πλέον χαρακτηριστικές παρεξηγήσεις, η αντιπαράθεση ανάμεσα στην «ιστορία των γραπτών πηγών» και την «προφορική ιστορία», αντιπαράθεση που

μερικές φορές υπήρξε εντελώς ανούσια ή, καλύτερα, εκφράστηκε με άγονους όρους. Άλλο δυσεπίλυτο θέμα η σχέση ανάμεσα στις ποσοτικές και στις ποιοτικές μεθόδους και η δυνατότητα συνδυασμού των δύο.

Η ίδρυση, λοιπόν, του *Δικτύου για τη Μελέτη των Εμφυλίων Πολέμων* προέκυψε ως απότοκος αυτών των παρατηρήσεων. Όπως μάλιστα γράφτηκε στην «καταστατική» μας διακήρυξη, στόχος του Δικτύου ήταν:

- Η ενίσχυση του διαλόγου και της συνεργασίας ανάμεσα σε νέους (ιδιαίτερα υποψήφιους διδάκτορες) αλλά και σε πιο έμπειρους ερευνητές.
- Η προώθηση του διαλόγου και της συνεργασίας ανάμεσα σε Έλληνες και αλλοδαπούς επιστήμονες που εργάζονται στην Ελλάδα και στο εξωτερικό.
- Η ανάπτυξη της διεπιστημονικής προσέγγισης.
- Η διευκόλυνση του εντοπισμού και της χρήσης πηγών και αρχειακού υλικού μέσω αμοιβαίας πληροφόρησης για θέματα αρχείων καθώς και της δημιουργίας βάσης δεδομένων.

Ιδιαίτερης σημασίας για την επίτευξη του στόχου της επικοινωνίας μεταξύ των ατόμων ανεξαρτήτως ηλικίας, κοινωνικής και επιστημονικής θέσης, αποδείχτηκε η γνωστή πλέον σε πολλούς «ηλεκτρονική λίστα» (*eui-civilwar@list.cineca.it*). Η *λίστα*, που ξεκίνησε με περίπου 30 μέλη, και βρέθηκε να φιλοξενεί μερικές εκατοντάδες άτομα, έγινε γνωστή για τις ζωρές αντιπαραθέσεις που έγιναν μέσα σε αυτή (μερικές φορές τους άγριους και εντελώς άχρηστους καυγάδες), αλλά υπήρξε πολύ περισσότερο χρήσιμη ως χώρος επαφής ανθρώπων με κοινά ερευνητικά ενδιαφέροντα, ως πεδίο ανταλλαγής προβληματισμών, πληροφοριών, σκέψεων και σχεδίων. Για τους παραπάνω λόγους, η *λίστα*, παρά τις δυσλειτουργίες της παραμένει για πολλούς, ιδιαίτερα για τους νεότερους στον χώρο, ένα απαραίτητο μέσο επικοινωνίας, ένα ιδιαίτερα χρήσιμο εργαλείο.

Όλα αυτά τα χρόνια το *Δίκτυο* οργάνωσε περίπου δεκαπέντε συνέδρια και επιστημονικές συναντήσεις στην Ελλάδα (Θεσσαλονίκη, Αθήνα, Βόλο, Ζαγόρια, Σαμοθράκη, Πρέβεζα, Αίγινα, Καστοριά, Καβάλα, Κομοτηνή) και στο εξωτερικό (Φλωρεντία, Γέιλ, Πράγα) που επικεντρώθηκαν σε θέματα εμφυλίων πολέμων. Χαρακτηριστικό αυτών των συνεδρίων, η συνύπαρξη διαφορετικών επιστημονικών και μεθοδολογικών παραδόσεων καθώς και διαφορετικών γενιών ερευνητών. Το *Δίκτυο* υπήρξε αναμφίβολα τομή στα ζητήματα της μελέτης του εμφυλίου πολέμου, όχι μόνο γιατί μέσω της δυναμικής που ανέπτυξε έφερε σε οριζόντια επαφή και σχέση μεταξύ τους εκατοντάδες επιστήμονες διαφορετικών γενιών, αλλά επιπλέον γιατί η θεματολογία του έσπασε ταμπό δεκαετιών στην επιστημονική έρευνα. Αυτό επιτεύχθηκε σε μεγάλο βαθμό λόγω της ηλικιακής φρεσκάδας και της αντιγραφειοκρατικής συλλογικότητας που επικράτησε στο *Δίκτυο* και είχε το χαρακτηριστικό να ενισχύει κάθε ερευνητική πρωτοβουλία απ' όπου κι αν αυτή προερχόταν.

Το *Δίκτυο* προσπάθησε, και σε μεγάλο βαθμό κατάφερε, να συντονίσει και να αναδείξει τις νέες κατευθύνσεις της έρευνας, τα νέα εργαλεία και τα νέα ερωτήματα που αναδείχθηκαν μαζί με μια νεότερη γενιά ερευνητών. Για παράδειγμα, ένα από τα βασικά κενά πολλών προηγούμενων προσεγγίσεων υπήρξε η αδυναμία τους να κατανοήσουν πώς οι απλοί άνθρωποι έδρασαν μέσα στη δίνη των γεγονότων. Η αποκλειστική επικέντρωσή τους στη δράση και στον λόγο των πολιτικών ελίτ, παρόλο που υπήρξε ιδιαίτερα χρήσιμη για την κατανόηση κάποιων πτυχών της ιστορικής πραγματικότητας, συνέβαλε στην παραγωγή μιας ιστορίας των πολιτικών ηγεσιών, υποβαθμίζοντας το πώς οι υπόλοιποι επιβίωσαν μέσα στις συνθήκες της εποχής. Ένα κοινό χαρακτηριστικό, λοιπόν, των νέων ερευνών υπήρξε η στροφή στο μαζικό επίπεδο. Χρησιμοποιώντας διεπιστημονικά μεθοδολογικά εργαλεία οι νέες έρευνες έδωσαν έμφαση είτε στην ανάλυση των πολιτικών και κοινωνικών δυναμικών που διαμορφώνονται στο τοπικό επίπεδο είτε στην εξέταση θεμάτων όπως οι μειονότητες και οι εθνοτικές ομάδες, τα παιδιά, οι γυναίκες, οι πολιτικοί κρατούμενοι κ.ά. Ιδιαίτερη έμφαση δόθηκε επίσης σε φαινόμενα όπως ο λόγος, η μνήμη, η αναπαράσταση των γεγονότων. Σε αντίθεση επίσης με τις προηγούμενες ερευνητικές γενιές, το υποκειμενικό και το υποκειμενικό δεν αφομοιώθηκε μέσα στο συλλογικό, αλλά το υποκειμενικό εξετάστηκε άλλοτε συμπληρωματικά και άλλοτε αντιθετικά με τις συλλογικές ταυτότητες μέσα στις οποίες θεωρούνταν ενταγμένο.

Η στάση της ιστορικής κοινότητας απέναντι στο *Δίκτυο* υπήρξε αμφίθυμη. Από τη μια, ένα τμήμα των μεγαλύτερων σε ηλικία ιστορικών αντιμετώπισε το *Δίκτυο* με επιφύλαξη που σε κάποιες περιπτώσεις έφτασε στην ανοιχτή ρήξη και την πολεμική. Διάφοροι παράγοντες επέδρασαν προς αυτή την κατεύθυνση. Θα μπορούσαμε να ταξινομήσουμε τις κριτικές και τις επιθέσεις σε τρεις κατηγορίες: α) αυτές που μπορούν να ονομαστούν μεθοδολογικού και επιστημολογικού χαρακτήρα (π.χ. κριτική στη «μικρο»προσέγγιση και στη διεπιστημονικότητα ή κριτική στον υποτιθέμενο ή πραγματικό μεταμοντερνισμό), β) αυτές που μπορούν να χαρακτηριστούν ως «συντεχνιακού» χαρακτήρα (αμφισβήτηση του δικαιώματος των μη ιστορικών να ασχοληθούν με την περίοδο), και γ) αυτές που έχουν ιδεολογικό και πολιτικό χαρακτήρα (κατηγορία για αντικομμουνισμό, για επαναφορά του ψυχρού πολέμου, για αποϊδεολογικοποίηση, για ηθικό σχετικισμό κ.ά.). Στην τελευταία κατηγορία εντάσσεται και η πλειονότητα των κριτικών, δείγμα αφενός του αυξημένου πολιτικού ενδιαφέροντος για την Ιστορία και αφετέρου της έλλειψης επαρκούς αυτονομίας της ιστορικής επιστήμης από την πολιτική ζωή στην Ελλάδα. Στην πραγματικότητα, μάλιστα, αρκετές από τις κριτικές που ανήκουν στις άλλες δύο κατηγορίες εκπορεύονται από ιδεολογικές και πολιτικές αφετηρίες. Είναι προφανές πως αρκετές από τις κριτικές εκπορεύονται από τη βαθιά ανησυχία, μήπως τα νέα πορίσματα επιβεβαιώσουν «τον ιδεολογικό αντίπαλο». Το αποτέλε-

σμα αυτής της ανασφάλειας από την πλευρά μιας συγκεκριμένης ιδεολογικής πτέρυγας ήταν να φαντασιωθούν μια «τζιχάντ», έναν ιερό πόλεμο. Στο μυαλό τους, εφόσον χάθηκε ο εμφύλιος στα όπλα, δεν θα έπρεπε με κανένα τρόπο να χαθεί και στα γραπτά των ιστορικών και στα αμφιθέατρα των πανεπιστημίων. Η εντελώς στείρα αυτή λογική οδήγησε στην παραγωγή ενός ατελείωτου καταλόγου λίβελων εναντίον του «νέου κύματος», του «Δικτύου», του «αναθεωρητισμού» κλπ. Ο Στάθης Καλύβας που είναι πολύ περισσότερο συστηματικός από μένα δημιούργησε με μπόλικη δόση χιούμορ ένα «ευρετήριο» υβριστικών και επικριτικών όρων που χρησιμοποιήθηκαν εναντίον μας. Κάποια μέρα θα τον δημοσιεύσουμε.

Από την άλλη, όμως, το *Δίκτυο* έγινε δεκτό από τη νεότερη γενιά επιστημόνων με μια αναπάντεχη θέρμη. Λυπάμαι που δεν μπορώ να αποτυπώσω με ακρίβεια και να ταξινομήσω τις εκατοντάδες των ανακοινώσεων στα συνέδρια του δικτύου. Πρόκειται για μια εργασία που οφείλουμε να κάνουμε όχι μόνο για λόγους «ιστορικούς», αλλά και για κάτι πολύ ουσιαστικότερο: για να κατανοήσουμε τις γενικές τάσεις και εξελίξεις στην έρευνα για τον ελληνικό εμφύλιο πόλεμο, έτσι όπως αυτές διαμορφώθηκαν όλα τα προηγούμενα χρόνια μέσα από την παρουσία νέων κυρίως ερευνητών.

Προκειμένου να εξαχθούν κάποια συμπεράσματα αποφάσισα, τουλάχιστον, να αξιοποιήσω και να ταξινομήσω τις συλλογικές εκδόσεις που προέκυψαν από τα συνέδρια του *Δικτύου* (στο τέλος του προλόγου υπάρχει ο πλήρης κατάλογος των ονομάτων και των θεμάτων δημοσίευσής τους καθώς και ο αριθμός των παρουσιών τους στα βιβλία αυτά)². Από τη βασική ταξινόμηση των συγγραφέων προκύπτουν τα εξής:

1. Ο αριθμός των ερευνητών (107) που δημοσίευσαν άρθρα βασισμένα σε ανακοινώσεις που έκαναν σε συνέδριο του Δικτύου είναι αναμφίβολα εντυπωσιακός.
2. Ο κατάλογος αυτός των 107 επιστημόνων περιλαμβάνει από διεθνούς κύρους επιστήμονες καθηγητές σε σημαντικά πανεπιστήμια του εξωτερικού (Danforth, Καλύβας, Mazower κ.ά.) μέχρι μεταπτυχιακού φοιτητές.

² Εκτός από τον παρόντα τόμο πρόκειται για: Βουτυρά Ευτυχία, Βασίλης Δαλκαβούκης, Νίκος Μαραντζίδης & Μαρία Μποντίλα (επιμ.), *Το όπλο παρά πόδα. Οι πολιτικοί πρόσφυγες του ελληνικού εμφυλίου πολέμου στην Ανατολική Ευρώπη*, Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις Πανεπιστημίου Μακεδονίας, 2005. Μιχαηλίδης Ιάκωβος, Ηλίας Νικολακόπουλος & Χάγκεν Φλάισερ, «*Εχθρός εντός των Τειχών*», *Όψεις του Δωσιλογισμού στην Ελλάδα της Κατοχής*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2006. Βόγλης Πολυμέρης, Νίκος Μαραντζίδης & Ελένη Πασσαλούδη (επ.), *Στρατός και Αντίρτες στη δεκαετία του '40*, Κλειώ, τχ. 3, 2006. Βαν Μπούσοχτεν Ρίκι, Τασούλα Βερβενιώτη, Ευτυχία Βουτυρά, Βασίλης Δαλκαβούκης & Κωνσταντίνα Μπάδα (επιμ.), *Μνήμες και λίθη του ελληνικού εμφυλίου πολέμου*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2008. Kralova Katarina (ed.), *The Greek Civil War 60 years later*, Prague, Studia Territorialia, 2010. Αντωνίου Γιώργος, Στρατός Δορδανάς, Νίκος Ζάικος & Νίκος Μαραντζίδης (επ.), *Το Ολοκαύτωμα στα Βαλκάνια, Θεσσαλονίκη*, Επίκεντρο, 2011. Αντωνίου Γιώργος – Βενετία Αποστολίδου (επ.), *Η δεκαετία του '40 και η τέχνη*, Νέα Εστία, 2011. Με κάποια δόση ειρωνείας, μπορεί κανείς να σχολιάσει πως ανάμεσα στους διάφορους επιμελητές εμφανίζονται και ονόματα δημοσίων «κατηγορών του αναθεωρητισμού» και του *Δικτύου*.

Η οριζόντια επικοινωνία ανάμεσα στους «ώριμους» και στους νεότερους επιστήμονες υπήρξε πραγματικά ένα από τα θετικότερα στοιχεία των συναντήσεων και της επιστημονικής δράσης του *Δικτύου*.

3. Οι συγγραφείς καλύπτουν ένα μεγάλο φάσμα επιστημονικών πεδίων. Υπό αυτή την έννοια, η διεπιστημονική συνύπαρξη υπήρξε αναμφισβήτητα ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά του Δικτύου. Το ερώτημα βέβαια παραμένει αν αυτή η διεπιστημονικότητα μοιάζει περισσότερο με παράλληλη συνύπαρξη ή συνέβαλε σε ένα βαθύτερο διάλογο μεταξύ των επιστημονικών πεδίων. Σε αυτή τη φάση αδυνατώ να δώσω μια ολοκληρωμένη απάντηση.
4. Ο πλουραλισμός που χαρακτηρίζει την αρθρογραφία δεν είναι μόνο επιστημονικός. Είναι, για να μην κρυβόμαστε πίσω από το δάκτυλο μας, και «ιδεολογικός». Στο *Δίκτυο* βρήκαν χώρο να αναπτυχθούν διαφορετικές ευαισθησίες, ιδεολογικές αναφορές και διαφορετικού βαθμού πολιτικά ενδιαφέροντα, ώστε τελικά το συλλογικό αποτέλεσμα να είναι αδύνατον να ταξινομηθεί στη μια ή στην άλλη πλευρά του πολιτικού άξονα. Υπήρξε και παραμένει ένα υπόδειγμα ανεκτικότητας των διαφορετικών αξιών και μεθοδολογιών. Αυτό προφανώς ενόχλησε βαθιά όσους είχαν στο μυαλό τους πρακτικές ελέγχου της συνείδησης και της ελευθερίας της έρευνας, και γι' αυτό οι επιχειρήσεις ιδεολογικής πόλωσης με στόχο την περιχράκωση εμφανίζονταν και επανεμφανίζονταν διαρκώς.
5. Ένας σημαντικός αριθμός συγγραφέων του καταλόγου (το 20% περίπου) είναι επιστήμονες του εξωτερικού. Αυτό εμπλούτισε σε σημαντικό βαθμό την ελληνική συζήτηση με τον διεθνή προβληματισμό, αλλά λειτούργησε και αντίστροφα: η εγχώρια ερευνητική παραγωγή επηρέασε τη διεθνή βιβλιογραφία για τον εμφύλιο.³

Συμπερασματικά, ο παρών τόμος εκφράζει πραγματικά μια «στιγμή» του *Δικτύου για τη Μελέτη των Εμφυλίων Πολέμων*, όπως αυτή αποτυπώθηκε στο συνέδριο της Καβάλας το 2009. Οι περισσότεροι από τους συγγραφείς αυτού του τόμου είναι ερευνητές της νεότερης επιστημονικής γενιάς. Υποψήφιοι διδάκτορες ή διδάκτορες που υποστήριξαν τις διατριβές τους την τελευταία πενταετία και βρίσκονται στην αρχή της καριέρας τους. Οι εργασίες που παρουσιάζονται εδώ καλύπτουν ένα ευρύ ερευνητικό φάσμα που ξεκινά από τον χώρο της διπλωματικής ιστορίας και φτάνει μέχρι την κοινωνική ανθρωπολογία, περνώντας από την

³ Ένα μικρό προσωπικό παράδειγμα: το άρθρο μας με το Γιώργο Αντωνίου για τη βιβλιογραφία της δεκαετίας του '40 χρησιμοποιήθηκε κατά κόρον από τη διεθνή βιβλιογραφία προκειμένου να χρησιμεύσει στην κατανόηση και ερμηνεία των βασικών τάσεων της δημόσιας ιστορίας για τη δεκαετία του '40. Nikos Marantzidis & Giorgos Antoniou, «The Axis Occupation and Civil War: Changing Trends in Greek Historiography: 1941-2002», *Journal of Peace Research*, 2004, 41(2): 223-231.

πολιτική επιστήμη και την κοινωνιολογία. Κάποια από τα άρθρα του τόμου δείχνουν «κωνεμένα» θεματικά, κάποια άλλα φαίνεται πως βρίσκονται στο στάδιο της πρώιμης επεξεργασίας.

Είναι προφανές πως αρκετά από τα θέματα που το *Δίκτυο* είχε δηλώσει πως θα έθετε ψηλά στην ερευνητική ατζέντα παραμένουν ανοικτά ή σε μεγάλο βαθμό ανεξερεύνητα. Αυτό σχετίζεται φυσικά με την ίδια την ερευνητική διαθεσιμότητα και τις τάσεις, για να μην πω «μόδες», της εποχής, από τις οποίες επηρεάζεται αναμφίβολα η επιστημονική παραγωγή. Στη βάση αυτή, το πού θα κινηθεί η ερευνητική παραγωγή των επόμενων χρόνων παραμένει κάτι σχετικά ανοικτό. Μπορεί να κάνει κανείς υποθέσεις και με βάση τις εν εξελίξει διδακτορικές διατριβές, όμως ξέρουμε καλά πως αυτά τα θέματα είναι συχνά ρευστά και επηρεάζονται από τη συγκυρία. Η κρίση του δημόσιου πανεπιστημίου, που μεταφράζεται και σε συρρίκνωση των μελλοντικών θέσεων εργασίας, δεν αποκλείεται καθόλου να έχει σοβαρές επιπτώσεις στις ερευνητικές επιλογές των νέων ανθρώπων.

Σήμερα, που τα οικονομικά προβλήματα της χώρας έχουν φέρει στο προσκήνιο την Οικονομία και τις διαμάχες γύρω από αυτήν, η συζήτηση και οι αντιθέσεις για τη δεκαετία του '40 μοιάζουν να ανήκουν σε ένα μακρινό παρελθόν. Και όμως, αυτή η διαμάχη για τον εμφύλιο απασχόλησε για χρόνια, εκτός από επιστημονικές συναντήσεις, τις σελίδες των εφημερίδων μεγάλης κυκλοφορίας σχεδόν στο σύνολό τους, τα blogs στο ίντερνετ, ντοκυμαντέρ, τον κινηματογράφο και τη λογοτεχνία. Εκατοντάδες εμπλεκόμενων, όλων των «αποχρώσεων», έδωσαν το παρών σε αυτές τις αντιπαραθέσεις και σε μεγάλο βαθμό συνέβαλαν στην θεαματική ανάδυση του εμφυλίου πολέμου ως του δημοφιλέστερου ιστορικού θέματος της ελληνικής κοινωνίας τη δεκαετία του 2000. Τώρα τα πράγματα φαίνεται να καταλαγιάζουν σιγά σιγά, και σταδιακά η ένταση της επιστημονικής παραγωγής για τη δεκαετία του '40 δείχνει να μειώνεται. Ευτυχώς! Χρειαζόμαστε σίγουρα κάποιο χρόνο προκειμένου να «κωνέψουμε» όλη αυτή την ορμητική εμφάνιση νέων ερευνών και επιστημόνων στο προσκήνιο, να αναστοχαστούμε τα αποτελέσματα και να κρατήσουμε τις ουσιαστικές συμβολές προκειμένου να προχωρήσουμε παρακάτω.

Όπως και να έχει όμως, αυτά τα χρόνια θα παραμείνουν στο μυαλό μας από πολλές πλευρές αλησμόνητα.

Ο τόμος αυτός, τέλος, αφιερώνεται στη μνήμη τριών φίλων του Δικτύου, του Νίκου Κουλούρη, της Γεωργίας Κρέτση και του Χέρμαν Φρανκ Μάγιερ. Έφυγαν από κοντά μας πολύ νωρίς...

Νίκος Μαραντζίδης
Θεσσαλονίκη Ιούλιος 2011

Κατάλογος συγγραφέων στους συλλογικούς τόμους των συνεδρίων του Δικτύου για τη Μελέτη των Εμφυλίων Πολέμων (2005-2011)

	Συγγραφείς	Αριθμός άρθρων	Θέματα
1	V. Aarbakke	1	Δοσιλογισμός, Νορβηγία
2	P. Αλβανός	1	Εθνοτικές σχέσεις, Καστοριά
3	Γ. Ανδρίτσος	2	Κατοχή, Αντίσταση, Κινηματογράφος
4	A. Antic	1	Ολοκαύτωμα Σερβία
5	A. Αντωνιάδου	1	Εμφύλιος, Μνήμη
6	B. Αποστολίδου	1	Πολιτικοί πρόσφυγες, Λογοτεχνία
7	T. Βερβενιώτη	4	Παιδιά, «Παιδομάζωμα» Μνήμη, Μαρτυρίες, Γυναίκες
8	Π. Βόγλης	1	Μνήμη, Εμφύλιος, Μεθοδολογία
9	J. Byford	1	Ολοκαύτωμα Σερβία
10	K. Γεμενής	1	Δοσιλογισμός
11	H. Γιαννακάκης	2	Πολιτικοί πρόσφυγες, Τσεχοσλοβακία
12	Χρ. Γιαννοπούλου	1	Εμφύλιος, μνημεία
13	Γλ. Γκότση	1	Κατοχή, Εμφύλιος, Εικαστικά
14	K. Chabova	1	Πολιτικοί Πρόσφυγες, Εκπαίδευση, Τσεχοσλοβακία
15	Dr. Cvetkovic	1	Ολοκαύτωμα, Κροατία
16	A. Δάγκας	1	Δοσιλογισμός
17	B. Δαλκαβούκης	5	Μνήμη, Εμφύλιος, Μαρτυρίες, Μνημεία
18	L. Danforth	1	Μνήμη, Εμφύλιος
19	K. Διακομοπούλου	1	Κατοχή, Εμφύλιος, Θέατρο
20	Στ. Δορδανάς	3	Ολοκαύτωμα, Εμφύλιος, Δοσιλογισμός, Θεσσαλονίκη
21	R. Dostalova	1	Τσεχοσλοβακία, Εκπαίδευση
22	J. Echler	1	Εμφύλιος Πόλεμος, Διεθνείς Σχέσεις
23	Γ. Ετκμεκτσόγλου	1	Ολοκαύτωμα, Μνήμη
24	K. Ευαγγέλου	1	Πολιτικοί Πρόσφυγες, Λογοτεχνία
25	P. Hradecny	1	Αιχμάλωτοι στρατιώτες, Τσεχοσλοβακία
26	N. Ζάικος	2	Ολοκαύτωμα, Δοσιλογισμός, Δίκαιο
27	A. Ιωαννίδου	1	Εμφύλιος, Λογοτεχνία
28	B. Καλογριάς	1	Δοσιλογισμός, Αντίσταση, Μακεδονία
29	K. Καλούδη	1	Κατοχή, Εμφύλιος, Κινηματογράφος
30	Στ. Καλύβας	1	Δοσιλογισμός, Μεθοδολογία
31	N. Καραγιαννακίδης	1	Δοσιλογισμός, Καβάλα
32	I. Καρακατσιάννης	1	Μνήμη, Εμφύλιος, Μάνη
33	Σ. Καράμπελας	1	Κατοχή, Λογοτεχνία
34	Φ. Κάραμποτ	1	Ολοκαύτωμα, Ελλάδα

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

35	Φ. Καργόπουλος	1	Μνήμη, Μεθοδολογία
36	Κ. Καρρά	1	Κατοχή, Θέατρο
37	Κ. Κατσάνος	1	Δοσιλογισμός, Γιουγκοσλαβία
38	Στ. Κατσικας	1	Εμφύλιος, Δημόσια Πολιτική
39	Δ. Κατσουλάκος	1	Εμφύλιος, Μοιρολόι, Μάνη
40	Α. Κλάψης	1	Κατοχή, Βρετανική Πολιτική
41	Δ. Κοκώρης	1	Εμφύλιος, Λαϊκό Τραγούδι
42	Β. Κολώνας	1	Κατοχή, Εμφύλιος, Αρχιτεκτονική
43	Γ. Κονδύλη	1	Κατοχή, Εμφύλιος, Λυρική Σκηνή
44	Α. Korb	1	Ολοκαύτωμα, Κροατία
45	Ν. Κουλούρης	1	Πολιτικοί πρόσφυγες, ΚΚΕ
46	Θ. Κούρος	1	Εμφύλιος, Μνημεία
47	Κ. Kralova	1	Ολοκαύτωμα, Πολιτικοί Πρόσφυγες
48	Γ. Κρέτση	1	Δοσιλογισμός, Αλβανία
49	Ε. Λαγάνη	2	Πολιτικοί πρόσφυγες, «Εκπαίδευση», Αντίσταση
50	Β. Λάζου	2	Εμφύλιος, Λαμία
51	Κ. Λυκουρίνος	1	Δοσιλογισμός, Καβάλα
52	Α. Μαμαρέλης	1	Μουσουλμανική Μειονότητα, Αν. Μακεδονία
53	Ε. Μαντά	1	Δοσιλογισμός, Τσάμπδες
54	Ν. Μαραντζίδης	2	Εμφύλιος, ΔΣΕ
55	Ρ. Μαρίνοβα	1	Ολοκαύτωμα, Βουλγαρία
56	Ε. Μασούρα	1	Μνήμη, Μεθοδολογία
57	Μ. Mazower	1	Δοσιλογισμός, Ευρώπη
58	Α. Μεγιουχάζ Τζινίο	1	Ολοκαύτωμα, Μνήμη
59	Θ. Μπτσόπουλος	1	Πολιτικοί πρόσφυγες
60	Α. Μπτσοπούλου	1	Αντικομμουνισμός, Λογοτεχνία
61	Θ. Μιχαηλίδης	2	Πολιτικοί Πρόσφυγες, Μνήμη
62	Ι. Μιχαηλίδης	1	Πολιτικοί πρόσφυγες, Λ.Δ. Μακεδονίας
63	Ρ. Μόλχο	1	Ολοκαύτωμα, Θεσσαλονίκη, Μνήμη
64	Κ. Μπάδα	1	Μνήμη, Εμφύλιος, Γυναίκες
65	Π. Μπίκας	1	Ολοκαύτωμα, Μνημεία
66	Μ. Μποντίλα	5	Πολιτικοί πρόσφυγες, Εκπαίδευση, Δοσιλογισμός, Λογοτεχνία, Μνήμη, Εμφύλιος
67	Ρ. Μπουσότση	2	Πολιτικοί πρόσφυγες, Σλαβομακεδόνες Μνήμη, Εμφύλιος, «παοδομάζωμα»
68	Γ. Νιάρχος	1	Εμφύλιος, Μουσουλμανική μειονότητα
69	Χρ. Νίκας	1	Δοσιλογισμός, Οικονομία
70	Μ. Νικολοπούλου	1	Εμφύλιος, Λογοτεχνία
71	D. Ofer	1	Ολοκαύτωμα, Ρουμανία
72	Ν. Πάντζου	1	Εμφύλιος, Εξορία, Εικαστικά
73	Δ. Παπαδόπουλος	1	Μνήμη, Εμφύλιος, Μνημεία

ΑΦΗΓΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗ ΔΕΚΑΕΤΙΑ ΤΟΥ 1940

74	Κ. Παπαδόπουλος	1	Εμφύλιος, Εικαστικά
75	Ν. Παπαναστασίου	1	Δοσιλογισμός, Ελλάδα
76	Π. Παπαπολυβίου	1	Εμφύλιος, Ελληνικά Κόμματα
77	Ε. Πασχαλούδη	2	Μνήμη, Εμφύλιος, Ελληνικά Κόμματα, Συγκριτικές αφηγήσεις
78	Γ. Πετρόπουλος	1	Μνήμη, Τάγματα Ασφαλείας
79	Κ. Ρικάλ	1	Ολοκαύτωμα
80	Α. Πούλιος	1	Κατοχή, Μουσική
81	Β. Ριτζαλέος	3	Ολοκαύτωμα, Ελλάδα, Εκκλησία Δοσιλογισμός, Αν. Μακεδονία
82	Μ. Ρόρη	1	Μνήμη, Εμφύλιος, Ελληνικά Κόμματα
83	Τ. Σακελλαρόπουλος	1	Κατοχή, Ελληνικός Στρατός
84	Μ. Σειραγάκης	1	Εμφύλιος, Μουσική
85	P. Siani-Davis	1	Εμφύλιος, Δημόσιες Πολιτικές
86	Γ. Σκαλιδάκης	1	Κατοχή, Αξιωματικοί
87	Η. Σκουλίδας	1	Εμφύλιος Πόλεμος, Ελληνοαλβανικές σχέσεις
88	Ε. Σολομών	1	Ολοκαύτωμα, Μνήμη
89	Π. Σπυρόπουλος	2	Πόλεμος, Κινηματογράφος
90	Δ. Σταματόπουλος	1	Πολιτικοί πρόσφυγες, Ρουμανία
91	Κ. Στεφάτου	1	Εμφύλιος, Εξορία, Εικαστικά
92	Α. Τενεκετζής	1	Εμφύλιος, Μνημεία, Αρχιτεκτονική
93	Κ. Τερζής	1	Εμφύλιος, Κινηματογράφος
94	Β. Τζούκας	2	ΕΔΕΣ, Ιστοριογραφία
95	Κ. Τσέκου	5	Εμφύλιος, Πολιτικοί πρόσφυγες, Βουλγαρία, Δοσιλογισμός Αν. Μακεδονία
96	Κ. Τσίβος	2	Πολιτικοί Πρόσφυγες, Σλαβομακεδόνες, Τσεχοσλοβακία
97	Στ. Τσιράς	1	Μνήμη, Εμφύλιος, Ελληνικά Κόμματα
98	Σπ. Τσουτσουμπής	1	Πόλεμος, Λογοτεχνία
99	Γρ. Φαράκος	1	Πολιτικοί πρόσφυγες, ΚΚΕ
100	Ι. Φιλανδρος	1	Εμφύλιος, Ελληνικά Κόμματα
101	Λ. Φλιτούρης	1	Εμφύλιος, Κινηματογράφος
102	Μ. Χαραλαμπίδης	1	Αθήνα, Κατοχή, Εμφύλιος
103	Α. Χαρκιολάκης	1	Αντίσταση, Μουσική
104	Λ. Χασιώτης	1	Εμφύλιος, Παιδιά, Ισπανία, Ελλάδα
105	Τ. Χατζηναστασίου	2	Δοσιλογισμός, Αντίσταση, Αν. Μακεδονία
106	Ευ. Χατζηβασιλείου	1	Αντίσταση, Δεκεμβριανά, Αθήνα
107	Ευ. Χεκίμογλου	1	Ολοκαύτωμα, Θεσσαλονίκη